

МУЗЕИ, КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ И КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРИЯ ОТ СРЕДАТА ДО КРАЯ НА XX ВЕК. ОСНОВНИ МОМЕНТИ ОТ ИСТОРИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ И ПРОБЛЕМИ

Гл. ас. д-р Видин Сукарев

*Регионален исторически музей – Пловдив,
Аграрен университет – Пловдив*

Abstract. This study presents the background of cultural tourism in Bulgaria. There are a lot of definitions of tourism, but everywhere in the leading places is mentioned the cultural heritage. Cultural tourism became a global autonomy economy branch in the 1980s. In Bulgaria, in the middle of the 1950s, a growth of restoration, preservation, and presentation work began. The number of museums increased from 70 in 1949 to 233 in 1999. The peak of museum visitors was between 1976 and 1987, but statistical data are not reliable. The transition to a democratic society and market economy was the real start of cultural tourism in Bulgaria, established on the material base, institutions, and infrastructure constructed during the studied period. The applied data shows that the percent of museum non-budget incomes increased, but the system still needs reforms and investments.

Keywords: culture tourism; cultural heritage in Bulgaria; second half of 20th century; museums; museum network; cognitive tourism

В световен мащаб преди пандемията от COVID-19 културният туризъм обхваща около 39% от международните туристически пътувания. За културния туризъм, като оформен глобален отрасъл, може да се говори от 80-те години на XX век, но като явление, извън обстоятелството, че културните забележителности са обект на интерес и пътешествия още от времето на Античността, културният туризъм се заражда и развива покрай големите стопански и житейски промени след Втората световна война (Anonymous 2009, p. 19; Alexieva & Bokova 2013, pp. 51 – 60; Koprinarov 2016, p. 41; Richards 2018, p. 12; Petkov 2020, p. 11; Du Cros & McKercher 2020, p. 1).

Сред множеството дефиниции за предмета и спецификите на културния туризъм, както и в конкретни изследвания, неизменно водеща е взаимовръзката с културно-историческото наследство (Richards 1996; Kostov 2001, pp. 13 – 15; Koprinarov 2016, pp. 39 – 40; Stamov & Nikovska 2017, pp. 37 – 39; Petkov 2020,

pp. 12 – 16; 18 – 22; Parusheva 2020, pp. 35 – 41; Du Cros & McKercher 2020, pp. 2 – 5). Най-многобройните институции, ангажирани с опазване и осигуряване на туристически достъп до културно наследство, навсякъде по света са музеите. Настоящата работа се основава на проучване на статистически показатели на музейните институции в България през втората половина на XX век, посредством което са установени основните закономерности и тенденции в развитието на свързания с културното наследство туризъм.

Проблемите пред изследване от този тип са следните: културният туризъм в България е проучен фрагментарно (Parusheva 2020, p. 24), изследванията по темата са насочени към съвременността – обзорите на историческото развитие през миналия век се свеждат в най-добрия случай до няколко изречения, а повечето специализирани издания са учебници. В обемната литература, посветена на музеите и музейната мрежа, туризмът рядко е акцент, изключенията потвърждават извода за фрагментарност. В България започва да се води туристическа статистика едва от 1966 г. (Vasilev & Kamenov 1971a, p. 103), но така и не достатъчно подробна до края на периода. Различните видове туризъм са извършвани от едни и същи хора при едни и същи пътувания, което нерядко затруднява регистрирането дори на приблизителни приходи и печалби. В случая с музеите това затруднение също важи, защото постъпленията от входни такси и сувенири могат да бъдат само индикатор за нивото на туристически интерес.

Осезаемото през втората половина на 50-те години на XX век преодоляване на сътресенията от Втората световна война води до нарастване на потреблението и свободното време. Българската икономика се нуждае от западна валута. Започват инвестициите в масов международен и вътрешен туризъм със значителен резултат през следващите две десетилетия (Ivanova 2018, pp. 29 – 31, 37 – 45, 109 – 115). От средата на XX век се наблюдава активизиране и в политиката по опазване и представяне на културното наследство. През 1949 г. музеите в страната са 70¹, през 1960 – 118, през 1975 г. – 181. Към края на 70-те години България заема пето място в света по среден брой посетители на един музей. През 1989 г. музеите са 217, през 1999 г. – 233. От 2000 г., когато са регистрирани 224 музея (Nedkov 2006, pp. 271, 272), започва тенденция към намаляване.

В хронологичен ред първата пресечна точка на политиката за опазване на културното наследство и туризма през началното десетилетие на разглеждания период е Постановление за обявяване на Несебър за музейен, туристически и курортен комплекс от национално и международно значение, 18 юли 1956 г. (Vasilev & Kamenov 1971a, p. 69). Това е четвърти поред правителствен документ за опазване на културното наследство в населено място (Nedkov 2006, p. 315), но първият, в който то се разглежда като туристически ресурс.

През следващите години нормативни документи липсват, няма и дейности за отбелязване. Положението се променя осезаемо от средата на 60-те години.

На 14 септември 1964 г. е публикувано Постановление за развитието на материалната база на Главното управление по туризма. В документ на „Държавна сигурност“ от същата година е поставен въпросът с увеличени брой чужденци в страната, като сред посещаваните обекти се споменават и музеите. На 10 февруари 1966 г. излиза Постановление за развитието на Велико Търново като исторически, културен и туристически град. За разлика от Постановлението за Несебър, този документ е значително по-подробен и основни акценти в него са културно-историческото наследство на града, неговото опазване и икономическо използване. На 21 януари 1967 г. е взето Решение № 24 на Министерския съвет „За отчуждаване и преустройство на старинни сгради – паметници на културата за нуждите на стопанския туризъм“. В утвърдения на 14 юли 1969 г. Правилник на Комитета по туризъм е вписано, че Комитетът „съвместно със заинтересуваните ведомства участва в реставрирането, съхраняването и използването на природните, исторически и културни паметници за нуждите на стопанския туризъм“ (Vasilev & Kamenov 1971a, pp. 15, 74 – 80, 82 – 84, 106; CDDAABCSSISBNA 2014, pp. 116 – 119).

През 1967 г. НРБ обявява безвизов режим за всички чужденци, посещаващи страната с цел туризъм (Vasilev & Kamenov 1971, p. 104). През същата година музеите в Софийска област имат 430 хил. посетители, от които 345 хил. се падат на копривщенските музеи, *все по-привлекателен обект за вътрешния и международния туризъм* (Kovacheva 1968, p. 22).

Разнообразна информация за нарастващото значение на културното наследство е отразена в периодичните издания на Комитета по туризъм: благоустрояват се исторически селища и места, изгражда се и се подновява пътна и туристическа инфраструктура. Започва провеждането на множество културни фестивали и празници, повечето от които съществуват и днес. След „Балкантурист“ Народните съвети набират най-много валутни приходи от туризъм, а културното наследство е основна туристическа атракция във вътрешността на страната, и особено в населените места. Дизайнът на българския павилион на Световното изложение в Монреал през 1967 г. по образци от възрожденската архитектура предизвиква голям интерес към страната. Директорът на „Балкантурист“ – Пловдив, изтъква заслугите на богатия събитиеен календар, музейните експозиции и *кипящия културен живот* на града за привличане на вътрешни и външни туристи. Особено внимание се обръща на организирането на Празника на розата и Празника на лозаря. Из цялата страна се извършват археологически проучвания, реставрационни и консервационни работи. В чуждестранни издания откъд и отсам Желязната завеса излизат отзиви за богатото историческо минало на България. Увеличава се броят на предлаганите атракции и маршрути. Издават се в големи тиражи различни рекламни материали. Само през 1971 и 1972 г. над 280 заглавия в 20 милиона общ тираж на всички европейски езици. За превръщането на Копривщица в национален

архитектурно-исторически резерват е издадено специално постановление през 1971 г. „Балкантурист“ поема цялото туристическо обслужване в града. През тези години маслодайната роза се утвърждава като символ на страната.² За развитието на селищата в Розовата долина и превръщането им в средища на национален и международен туризъм е публикувано специално Постановление на МС през 1974 г.³ В различни градове и окръзи се изготвят перспективни планове за развитието на туризма.⁴

„Балкантурист“ предлага посещения за чужденци на множество културно-исторически забележителности. Предпочитани дестинации са Рилският и Бачковският манастир, София, Пловдив, Габрово, Сливен, Толбухин, Велико Търново, връх Шипка, Мелник, Копривщица, Плевен, Враца, Казанлък. За вътрешния туризъм се разработват и предлагат десетки маршрути до 100-те национални обекта – инициатива, датираща от 1966 г. Все по-голямо значение се отдава на отбелязването на годишнини от исторически дати и събития.⁵

За голяма част от началното десетилетие на разглеждания тук период не се открива официална публикувана статистика за посещаемостта в музеите, а между появилата се от 1962 г. и данни в архивни документи и други издания често има противоречия.⁶ През 1965 г. във връзка с поредните стопански реформи в страната са въведени входни такси в българските музеи (Nedkov 2006, р. 253). Цените са символични. В музеите за комунистическата съпротива и тези за националноосвободителното движение входът остава свободен и се заплащат само беседите.⁷ Освен новите икономически механизми определено роля за промяната в политиката на достъп до музеите играе и вече видимото по онова време развитие на туризма.

Таблица 1. Брой посетители по години в музеите в България⁸

1952 г.	1956 г.	1958 г.	1959 г.	1960 г.	1961 г.	1962 г.	1963 г.	1964 г.
1136840	1800000	4020482	5208099	5560164	6429639	6861321	7105662	7 869 284
1965 г.	1966 г.	1967 г.	1968 г.	1969 г.	1970 г.	1971 г.	1972 г.	1973 г.
7543125	7420298	8545755	8691257	9171071	9591908	10738721	10344832	11506459
1974 г.	1975 г.	1976 г.	1977 г.	1978 г.	1979 г.	1980 г.	1981 г.	1982 г.
12047775	12897775	15497135	15244073	15137779	15744854	15969696	17390591	16486307
1983 г.	1984 г.	1985 г.	1986 г.	1987 г.	1988 г.	1989 г.	1990 г.	1991 г.
15733386	15535156	15426059	15535723	15194022	14258493	12767228	7581504	3219295
1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1998 г.	1999 г.	2000 г.
3155719	3435014	3774343	4314099	4134141	4268174	5646414	5052824	3937634

До края на 80-те години понятието *културен туризъм* не се използва. От началото на 70-те години в изданията на КТ започва да се говори за маршрутно-познавателен туризъм. Дефиницията за него е: *пътувания, при които*

интересът е насочен към опознаване на страната, хората и техния начин на живот, към историческите, археологическите и културните забележителности, обхващат почти всички възрастови групи и социални слоеве. Най-голям интерес на чуждестранни туристи има към Плевен, Велико Търново, Пловдив, Копривщица, Жеравна, „Етъра“, Мелник, София и др. Конкретно посочени обекти са Рилският манастир, връх Шипка, Боянската църква, Църква при с. Иваново, Русенско (така е в текста – в единствено число), музеите в София, Пловдив и Варна.⁹

Възможностите на маршрутно-познавателния туризъм водят до обособяване през 1977 г. на Туристическия комплекс „Балкантурист – Маршрутни хотели“, разполагащ с 50% от общия план за капиталните вложения на предприятието майка – ДКТ „Балкантурист“. За 1977 г. комплекс „Маршрутни хотели“ е посрещнал и обслужил 477 066 чуждестранни туристи, 891 323 български граждани, изпълнил е плана за валутни приходи на 122%, плана за стокооборота на 102,4% и плана за печалбата 104,3%. Комплексът е реализирал 40% от валутните постъпления на ДКТ „Балкантурист“ от обмен на валута по второ направление (западна валута) и 33 % от плана за стокооборота. През 1978 г. към „Маршрутни хотели“ е предадена материалната база на „Балкантурист“ – София, което още повече разширява дейността му. В началото на 80-те години България привлича около половин процент от общия европейски потенциал за маршрутно-познавателен туризъм.¹⁰

В края на 70-те и началото на 80-те години българското културно наследство получава високо международно признание. През 1979 г. четири недвижими културни ценности стават част от Световния списък на ЮНЕСКО, а Пловдив получава Европейски златен медал за реставрирането на Стария град.¹¹ През 1983 и 1985 г. обектите на ЮНЕСКО се увеличават с още три. Покрай серията юбилеи, свързани с Априлското въстание, Освободителната война, Освобождението, 1300-годишнината, възстановяването на Второто българско царство, Съединението и др., посещенията на музеи и паметни места нарастват. Доколкото може да се вярва на тогавашната официална статистика, през 1981 г. е достигнат впечатляващ максимум посещения. Между 1976 и 1987 г. годишният брой посетители в музеите не пада под 15 милиона.

Запазената информация за беседи и продадени билети показва, че действително през 80-те години посещаемостта е значителна. Например през 1982 г. пловдивската Дирекция „Културно-историческо наследство“ отчита приход от 123 хиляди лева от беседи и билети. Фонд „Работна заплата“ на Дирекцията за същата година е 227 799 лв. През 1984 г. в Пловдив посетителите с вход в Народния етнографски музей са 148 220, в Народния археологически музей – 111 281, в Природонаучния музей – 60 179, в Държавната художествена галерия – 43 466.¹² През 1986 г. Археологическият музей получава приход над 36 хил. лв. от вход и сувенири. Приходите на Природонаучния музей са

21 хил. лв. Двете институции имат съответно 101 182 и 87 743 посетители. Общо през същата година музеите в Пловдивски окръг са посетени от 1 955 445 български и чуждестранни туристи, от които 691 723 с вход.¹³

Задълбочаващите се от средата на 80-те години икономически проблеми скоро се отразяват и на посещаемостта в музеите. Въпреки чувствителния спад последното десетилетие на XX век е същинското начало на развитието на културния туризъм в страната и края на продължителната му предистория. Понятието *културен туризъм* се популяризира. Първите заглавия в периодични и самостоятелни издания, в които то се споменава, са от 1999 г.¹⁴ През същата година един лев е равен на една германска марка, или приблизително 0,5 от въведената тогава валута евро, а в страната влиза в сила териториално-административното деление на области, съвпадащи с окръзите от периода 1959 – 1987 г., което е валидно и днес. През 1999 г. най-високи приходи от посетители имат музеите в област София-град – 190 875 лв., и в област Габрово – 118 650 лв. Това са единствените области с приходи от музеи, изразени в шестцифрени числа. Следват Кюстендил – 98 454 лв., Шумен – 82 355 лв., Велико Търново – 77 891 лв., Бургас – 66 315 лв., Пловдив – 55 372 лв., Варна – 54 613 лв., Добрич – 49 440 лв. Останалите отстоят на големи разлики. Само Плевен, Стара Загора и София-област надхвърлят 20 хил. лв. Има области, в които музеите не могат да достигнат 1000 лв., в един случай – дори и 100 лв.¹⁵ Не може да не направят впечатление Габрово и Кюстендил, в които определено туризмът, свързан с културното наследство на местна почва, показва по-добри резултати от по-значими демографски, стопански и с по-голяма роля в българската история области като Шумен, Велико Търново, Бургас, Пловдив и Варна.

През 1989 г. приходите от посещения в българските музеи са 5% от бюджетните субсидии. През 1992 г. съотношението спада до 3,5%; през 1993 г. се повишава на 6 на сто; през 1994 – 7,65%; 1995 – 7,85%. През 1996 – 1998 г. процентите са значително по-високи – между 20 и 30, което вероятно се дължи на включване и на други приходоизточници, както и на по-високата инфлация през тези години. През 1999 г. процентът е 9,85, а с прибавяне на приходите от спонсорство, за каквото са дадени данни, надхвърля 13. Векът завършва с 21% собствени приходи за музеите, отново без да са посочени по видове.¹⁶

Съпоставката между България и съседните Югославия и Гърция установява немалко сходства въпреки различните политически и икономически модели. И в трите държави основната туристическа инфраструктура се изгражда през разглеждания период, което важи и за дейностите по опазване на културното наследство. Гърция е една от първите страни в световен мащаб, които развиват приоритетно културен туризъм и културното си наследство в тази връзка. Атина става първият град Европейска културна столица, а дългогодишният министър на културата Мелина Меркури е с водещ принос за стартирането на

инициативата. Гърция е и първата държава, излъчила втори град за Европейска столица на културата – Солун. Броят на музеите и годишната им посещаемост (за разлика от българския случай основният критерий е платеният вход) в България и Гърция са съпоставими през 70-те и 80-те години, като към посетителите на музеите се добавят и археологическите комплекси на открито. В България политиките по реставрация на недвижими културни ценности започват по-рано, но в южната съседка те са по-ефективни. През 80-те години и последното десетилетие на века Гърция се възползва от програми и фондове на ЕС и прави значителни инвестиции в развитието на културен туризъм (Kalogeropoulou 1996; Grandits, Taylor 2010). По същото време и по същия повод се заговаря за културен туризъм и в България. Социално-икономическите и политическите условия са различни и съответно резултатите са по-скромни, но провеждането на Европейски месец на културата през лятото на 1999 г. в Пловдив убедително демонстрира потенциала на културния туризъм (Kostov 2001, pp. 114 – 116.).

Разпадането на Югославия и на режима в началото на 90-те години водят до бърза деидеологизация и депопуляризация на образа на диктатора Йосип Броз Тито. През 70-те години музеят в родното му село е посещаван от около половин милион души годишно. Те нарастват на милион и половина след смъртта му, за да спаднат под 10 хил. през 1991г. (Alempijević, Kelemen 2010, p. 141). Войната задълго слага край на развитието на културния туризъм в републиките, пряко засегнати от нея, или силно го затруднява в останалите. Според българската официална статистика в края на 80-те години Музеят на Георги Димитров в София е един от най-атрактивните в страната с над 300 хиляди посетители годишно, съизмерим с водещи тогава и днес обекти като Рилския манастир или „Етъра“,¹⁷ а трябва да се има предвид и съществуването на места за поклонение пред комунистическия вожд и извън музейната система, каквито са дом-паметникът в родното му село Ковачевци и особено мавзолеят, пред който до края на еднопартийното управление почти неизменно се редят опашки от хора. През 1990 г. посетителите в музея падат под 60 хиляди; за 1991 г. са 5860.¹⁸

Идентичното положение в държавите от социалистическия лагер в Централна и Източна Европа създава сходства в позициите им за развиване на културен туризъм след разпадането на режимите, което се обяснява с отварянето в икономическо, политическо и културно отношение към Запада и стремежа към членство в Европейския съюз (Hughes, Allen 2005).

До края на 1989 г. музеите в България са част от идеологическия инструментариум на установеното след Втората световна война тоталитарно управление. Работата в тях е съпътствана от различни затруднения, за което има многобройни сведения дори в официалното издание „Музеи и паметници на културата“ на Комитета за култура.¹⁹ Въпреки това между 50-те и 90-те години на XX век е изградена основната част от материалната база на българския културен туризъм, която в голяма степен се ползва и сега.

Съгласно дефиницията на ИКОМ музеят е некомерсиална организация. Много малко са музеите, които могат да се самоиздържат, но музейната мрежа заедно с другите институции, предлагащи достъп до културно наследство, имат важна стопанска роля, защото създават и развиват заетост с приходи по цялата обслужваща верига (Kostov 2001, pp. 114 – 116.) – при всички положения значителни, макар да е трудно да бъдат установени с точност. Привличането на хора в музеите е свидетелство за ефективно действащ културен туризъм в дадено селище, община, област или държава.

Изградените между 50-те и края на 80-те ресурси са предпоставка за ново развитие, вече в реални пазарни условия, което е видно, че се случва в музеите дори през кризисното последно десетилетие на XX век. За да се затвърди и изведе на висок стандарт, отговарящ на даденостите на страната, са нужни инвестиции и реформи. Колкото и да е съмнителна статистиката от времето на НРБ, сигурните данни сочат, че тогава посещаемостта в музеите е значително по-висока от днешната, която все още не може трайно да надхвърли показателите от втората половина на 90-те години. Днес културният туризъм в България е на по-високо ниво и има по-важно фискално значение, отколкото преди четири десетилетия, основно заради по-добрата търговска и обслужваща инфраструктура, а музейната система все още не е адекватно реформирана, за да отговори на съвременните условия и възможности. Дефинирането и обяснението на причините за това са тема за друго изследване.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

1. Статистически годишник на Народна Република България за 1956, I, 1957, с. 119 – 120.
2. И до днес песента „Една българска роза“ се радва на голяма популярност. През 1970 г., точно през указания период, тя печели наградата на музикалния фестивал „Златният Орфей“, провеждан в Слънчев бряг – една от витрините на българския международен туризъм. Две години по-рано написаното от поета Найдено Вълчев стихотворение по повод Международния младежки фестивал, съставляващо текста, е отхвърлено от комисия на Съюза на българските писатели.
3. Бюлетин за туристическа информация (БТИ), I, февруари 1971, с. 14 – 15; БТИ, I, юли 1971, с. 3 – 23; БТИ, I, август, 1971, с. 2 – 5, 8 – 12; БТИ, I, декември 1971, с. 2 – 3, 10, 18 – 22; БТИ, II, януари 1972, с. 1, 7 – 9, 14 – 18; БТИ, II, февруари 1972, с. 13 – 14; БТИ, II, март 1972, с. 10 – 11, 13, 17; БТИ, II, ноември 1972, с. 9 – 10; БТИ, IV, май 1974, с. 1 – 2, 4 – 6; Туристическа информация (ново заглавие – ТИ), VI, юли – август 1976, с. 11 – 12; ТИ, VI, декември 1976, с. 9 – 10.
4. БТИ, II, май, 1972, с. 10 – 12; БТИ, I, юли 1971, с. 9 – 10; БТИ, II, септември

- 1972, с. 5 – 9, 13 – 14; БТИ, II, октомври 1972, с. 5 – 7; БТИ, III, февруари, 1973, с. 9 – 12; БТИ, IV, ноември 1974, с. 11 – 12; ТИ, VI, декември 1976, с. 13 – 14.
5. БТИ, III, януари, 1973, с. 1 – 2; БТИ, III, февруари, 1973, с. 5; БТИ, III, март 1973, с. 1 – 6, 8, 11 – 13; БТИ, III, април 1973, с. 1 – 7; БТИ, III, май 1973, с. 1-3, 5 – 6; БТИ, III, юли 1973, с. 11 – 12; БТИ, IV, 1974, февруари с. 13 – 15.
6. Срв. например Nedkov 2006, р. 270 – 271 и Статистика на културата, III, 1966, с. 105, 113.
7. Информация от служители в пловдивските музеи през 70-те и 80-те години. През 1984 г. Музеят на възраждането и националноосвободителните борби в Пловдив отчита приход от 2250 лв. за 1723 беседи. През 1989 г. от 403 беседи са постъпили 239 лв. In: ф. 2285 оп. 1, а. е. 9, л. 58, 87. Ат: Държавен архив – Пловдив. През 80-те години с малки изключения годишната посещаемост на Музея е над 100 хиляди души. In: ф. 2285 оп. 1, а. е. 9, л. 9, 21, 31, 43, .58, 72, 74, 87, 99. Ат: ДА – Пловдив.
8. Източниците са, както следва: за 1952 г. Nedkov 2006, р. 247; 1956 – Raychev 1964, р. 1; 1958 – 1961 – Статистика на културата, I, с. 98 – 14; 1962 – 1965 – Статистика на културата, III, 1966, с. 105 – 115; 1966 – СК, IV, 1967, с. 83 – 90; 1967 – СК, V, 1968, с. 89 – 96; 1968 – Култура (ново заглавие), VI, 1969, с. 97 – 104; 1969 – 1970 – Култура, VII, 1971, с. 78 – 86; 1971 – Култура, VIII, 1972, с. 83; 1972 – Култура, IX, 1973, с. 86; 1973 – Култура, 1974, X, с. 94; 1975 – Култура, XI, 1976, с. 76; 1976 – Култура, XII, 1977, с. 84; 1977 – Култура, XIII, 1978, с. 75; 1978 – Култура, XIV, 1979, с. 76; 1979, Култура, XV, 1980, с. 76; 1980 – Култура, XVI, 1981, с. 80; 1981 – Култура, XVII, 1982, с. 94; 1982 – Култура, XVIII, 1983, с. 101; 1983 – Култура, XIX, 1984, с. 101; 1984 – XX, с. 101; 1985 – Култура, XXI, 1987, с. 101; 1986 – Култура, XXII, 1988, с. 101; 1987 – Култура, XXIII, 1989, с. 80; 1988 – Култура, XXIV, 1989, с. 90; 1989 – Култура, XXV, 1990, с. 91; 1990 – Култура, XXVI, 1991, с. 51; 1991 – Култура, XXVII, 1992, с. 52; 1992 – Култура, XXVIII, 1993, с. 46; 1993 – Култура, XXIX, 1994, с. 50; 1994 – Култура, XXX, 1995, с. 50; 1995 – Култура, XXXI, 1996, с. 50; 1996 – Статистически годишник (СГ), V, 1997, с. 454; 1997 – СГ, VI, 1998, с. 418; 1998 – СГ, VII, 1999, с. 429; 1999 – Култура, XXXII, 2000, с. 65; 2000 – СГ, IX, 2001, с. 521.
9. БТИ, 1973, май, 1 – 2; БТИ, 1977, септември, с. 8 – 9; БТИ, 1979, април, с. 7 – 8.
10. БТИ, 1978, март, с. 12; БТИ, 1979, март, с. 8 – 10; Международен вътрешен и стопански туризъм, 1982, юли, с. 14.
11. Отечествон глас, XXXVI, 10530, 11 май 1979, с. 3.
12. In: ф. 2251, оп. 1, а. е. 4, л. 45, 52, 136. Ат: ДА – Пловдив.
13. In: ф. 2251, оп. 1, а. е. 5, л. 8, 30, 40. Ат: ДА – Пловдив.
14. Според проверка в библиотечната база данни „Кобис“ и служебната справочна система на Народната библиотека в Пловдив.
15. Култура, XXXII, 2000, с. 68, 70, 72.

16. Култура, XXV, 1990, с. 91; Култура, XXVIII, 1993, с. 48; Култура, XXIX, 1994, с. 52; Култура, XXX, 1995, с. 52; Култура, XXXI, 1996, с. 52; СГ, V, 1997, с. 454; СГ, VI, 1998, с. 418; СГ, VII, 1999, с. 429; Култура, XXXII, 2000, с. 68; СГ, IX, 2001, с. 521. Изчисленията в проценти са мои.
17. Култура, XXIV, 1989, с. 90, 92, 95, 96; Култура, XXV, 1990, с. 92, 97, 98. През тези години повече посетители от „Етъра“, Рилския манастир и НМ „Георги Димитров“ има единствено Националният парк музей „Шипка – Бузлуджа“.
18. Култура, XXVI, 1991, с. 52; 1991 – Култура, XXVII, 1992, с. 52
19. Списание излиза между 1963 и 1988 г. В него се води рубрика, озаглавена в различни години „Наши проблеми“ или „Обсъждаме проблема“.

ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСИЕВА, С. & БОКОВА, И., 2013. *Туризъм и културно наследство*. София: Издателство на Нов български университет. ISBN – 978-954-535-783-1.
- ВАСИЛЕВ, В. & КАМЕНОВ, А. (съст.), 1971. *Сборник международни договори по туризма*. Т. 1. София: Комитет по туризма при МС на НРБ, 1971.
- ВАСИЛЕВ, В. & КАМЕНОВ, А. (съст.), 1971а. *Сборник документи във връзка с развитието на международния и вътрешен туризъм на Народна република България*. Т. 2. София: Комитет по туризма при МС на НРБ, 1971.
- ИВАНОВА, М., 2018. *Туризъм под надзор. „Балкантурист“ – началото на международния и масов туризъм в България*. София: Сиела. ISBN – 978-954-28-2748-1.
- КОВАЧЕВА, М., 1968. Проблеми на музейното дело в Софийски окръг. *Музеи и паметници на културата*, т. 8, бр. 2, с. 21 – 23. ISSN – 0324-1793.
- КРДОПБГДСРСБНА (Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към „Държавна сигурност“ и разузнавателните служби на Българската народна армия), 2014. *Държавна сигурност и туризмът. Документален сборник*. София: КРДОПБГДСРСБНА. ISBN 978-954-2986-49-2.
- КОПРИНАРОВ, Б., 2016. *Културен туризъм. Състояние, предизвикателства, тенденции*. Бургас: ФЛАТ – Бургас. ISBN - 978-619-7125-22-1.
- КОСТОВ, Е., 2001. *Културният туризъм*. София: Университетско издателство Стопанство ISBN – 954-494-457-5.
- НЕДКОВ, С., 2006. *История на музейното дело в България*. София: Агенция ЕВРОПРЕС. ISBN – 954-91144-8-1.
- ПАНУШЕВА Т., 2020. *Нова парадигма на културния туризъм в*

- контекста на глобализацията. София: Издателство Авангард Прима. ISBN – 978-619-239-470-7.
- ПЕТКОВ, В., 2020. *Културен туризъм, туристи, дестинации в България*. Шумен: Инкома. ISBN – 978-954-452-061-8.
- РАЙЧЕВ, М., 1964. 20 години музейно дело. *МПК*, т. 4, бр. 3, с. 1 – 2. ISSN – 0324-1793.
- СТАМОВ, СТ. & НИКОВСКА, КР., 2017. *Културен туризъм*. Стара Загора: Издателство КОТА. ISBN – 978-954-305-446-6.
- ALEMPIJEVIĆ, N. S. & KELEMEN, P., 2010. Travelling to the Birthplace of “the Greatest Son of Yugoslav Nations”: The Construction of Kumrovec as a Political Tourism Destination. In: H. Grandits & K. Taylor (Eds.). *Yugoslavia’s Sunny side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, pp. 141 – 169. Budapest – New York: Central European University Press. ISBN 978-9639776692.
- ANONIMOUS, 2009. *The Impact of culture on tourism*, ISBN 9789264056480. Available from Internet library of Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD): The Impact of Culture on Tourism | READ online (oecd-ilibrary.org). [Viewed 2023-10-7].
- KALOGEROPOULOU, H., 1996. Cultural tourism in Greece. In: G. RICHARDS. (Ed.). *Cultural tourism in Europe*, pp. 183 – 195. Wallingford Oxon: CAB INTERNATIONAL, ISBN 0 85199 104 1.
- HUGHES, H. & ALLEN, D., 2005. Cultural tourism in Central and Eastern Europe: the views of ‘induced image formation agents’. *Tourism Management*, vol. 26, no. 2, pp. 173 – 183.
- RICHARDS, G., 1996 (Ed.). *Cultural tourism in Europe*. G. Wallingford Oxon: CAB INTERNATIONAL, ISBN 0 85199 104 1.
- RICHARDS, G., 2018. Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, vol. 36, September 2018, pp. 12 – 21. Online ISSN: 1839-5260. [Viewed 5 October 2023]. Available from: https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/31125027/JHTM_Cultural_Tourism_Review.pdf.
- GRANDITS, H. & TAYLOR, K., (Eds), 2010. *Yugoslavia’s Sunny side. A History of Tourism in Socialism (1950s – 1980s)*. Budapest – New York: Central European University Press. ISBN 978-9639776692.
- DU CROS, H. & MCKERCHER, B., 2020. *Cultural tourism*. Third edition. N. p. Routledge. ISBN 9780367229016.

REFERENCES

- ALEKSIEVA, S. & BOKOVA, I., 2013. *Turizam i kulturno nasledstvo*. Sofia: Izdatelstvo na Nov balgarski universitet. ISBN – 978-954-535-783-1. [In Bulgarian].

- ALEMPIJEVIĆ, N. S. & KELEMEN, P., 2010. Travelling to the Birthplace of “the Greatest Son of Yugoslav Nations”: The Construction of Kumrovec as a Political Tourism Destination. In: H. Grandits & K. Taylor (Eds.). *Yugoslavia's Sunny side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, pp. 141 – 169. Budapest – New York: Central European University Press. ISBN 978-9639776692.
- ANONIMOUS, 2009. *The Impact of culture on tourism*, ISBN 9789264056480. Available from Internet library of Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD): The Impact of Culture on Tourism, READ online (oecd-ilibrary.org). [Viewed 2023-10-7].
- CDDAABCSSISBNA (The Committee for disclosing the documents and announcing affiliation of Bulgarian citizens to the State Security and intelligence services of the Bulgarian National Army), 2014. *Darzhavna sigurnost i turizmat. Dokumentalen sbornik*. Sofia: CDDAABCSSISBNA . ISBN 978-954-2986-49-2. [In Bulgarian].
- DU CROS, H. & MCKERCHER, B., 2020. *Cultural tourism*. Third edition. N. p. Routledge. ISBN 9780367229016.
- GRANDITS, H. & TAYLOR, K., (Eds.), 2010. *Yugoslavia's Sunny side. A History of Tourism in Socialism (1950s – 1980s)*. Budapest – New York: Central European University Press. ISBN 978-9639776692.
- HUGHES, H. & ALLEN, D., 2005. Cultural tourism in Central and Eastern Europe: the views of ‘induced image formation agents’. *Tourism Management*, vol. 26, no. 2, pp. 173 – 183.
- IVANOVA, M., 2018. *Turizam pod nadzor. „Balkanturist“ – nachaloto na mezhdunarodnia i masov turizam v Bulgaria*. Sofia: Ciela. ISBN – 978-954-28-2748-1. [In Bulgarian].
- KALOGEROPOULOU, H., 1996. Cultural tourism in Greece. In: G. RICHARDS. (Ed.). *Cultural tourism in Europe*, pp. 183 – 195. Wallingford Oxon: CAB INTERNATIONAL. ISBN 0 85199 104 1.
- KOPRINAROV, B., 2016. *Kulturen turizam. Sastoyanie, predizvikatelstva, tendentsii*. Burgas: FLAT – Burgas. ISBN – 978-619-7125-22-1. [In Bulgarian].
- KOSTOV, E., 2001. *Kulturniyat turizam*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo Stopanstvo. ISBN - 954-494-457-5. [In Bulgarian].
- KOVACHOVA, M., 1968. Problemi na muzeyното дело v Sofiyski okrag. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, vol. 8, no. 2, pp. 21 – 23. ISSN – 0324-1793.
- NEDKOV, S., 2006. *Istoria na muzeyното дело v Bulgaria*. Sofia: Agentsia EVROPRES. ISBN – 954-91144-8-1. [In Bulgarian].
- PARUSHEVA T., 2020. *Nova paradigma na kulturnia turizam v konteksta na globalizatsiyata*. Sofia: Izdatelstvo Avangard Prima. ISBN – 978-619-239-470-7. [In Bulgarian].

- PETKOV, V., 2020., *Kulturen turizam, turisti, destinatsii v Bulgaria*. Shumen: Inkoma. ISBN - 978-954-452-061-8.
- RAYCHEV, M., 1964. 20 godini muzeyno delo. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, vol. 4, no. 3, pp. 1 – 2. ISSN - 0324-1793.
- RICHARDS, G., 1996 (Ed.). *Cultural tourism in Europe*. G. Wallingford Oxon: CAB INTERNATIONAL. ISBN 0 85199 104 1.
- RICHARDS, G., 2018. Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, vol. 36, pp. 12 – 21. Online ISSN: 1839-5260. [Viewed 5 October 2023]. Available from: https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/31125027/JHTM_Cultural_Tourism_Review.pdf.
- STAMOV, ST. & NIKOVSKA, K., 2017., *Kulturen turizam*. Stara Zagora: Izdatelstvo KOTA. ISBN 978-954-305-446-6.
- VASILEV, V. & KAMENOV, A. (sast.), 1971. *Sbornik mezhdunarodni dogovori po turizma*. T. 1. Sofia: Komitet po turizma pri MS na NRB, 1971.
- VASILEV, V. & KAMENOV, A. (sast.), 1971a. *Sbornik dokumenti vav vrazka s razvitiето na mezhdunarodnia i vatreshen turizam na Narodna republika Bulgaria*. T. 2. Sofia: Komitet po turizma pri MS na NRB, 1971.

**MUSEUMS, CULTURAL TOURISM AND CULTURAL
HERITAGE IN BULGARIA FROM THE MIDDLE
TO THE END OF THE TWENTIETH CENTURY.
MAIN MOMENTS OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT
AND PROBLEMS**

✉ **Dr. Vidin Sukarev, Assist. Prof**
WoS Researcher ID: AAL-3250-2020
Department of Tourism
Agricultural University
Plovdiv History Museum
E-mail: sukarev_vidin@au-plovdiv.bg